

Јован Вујошевић

ФОРМИРАЊЕ, РАЗВОЈ И УЛОГА ИТАЛИЈАНСКИХ ПАРТИ- ЗАНСКИХ ФОРМАЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ 1943—1945. ГОДИНЕ

Ради се о петсто дана италијанске партизанске дивизије „Гарибалди“ у народноослободилачкој борби народа Југославије, о досад мало истраживаној и обрађиваној тематици.

У вези с тим, напоменуо бих:

— да је од око 900.000 италијанских војника, колико их се укупно налазило изван граница Италије, у окупираним и анектираним дјеловима Југославије било око 300.000 или трећина, од чега се у Црној Гори налазило око 40—50.000 војника;

— да је на Балкану 1943—1945. изгинуло око 35.000 Италијана — учесника покрета отпора, или половина укупног броја италијанских антифашиста палих у другом свјетском рату, од чега на Југославију, према неким прорачунима, отпада око 20.000, а од тога готово трећина на Црну Гору;

— да италијански историчари и публицисти у својим радовима подвлаче како су Италијани овдје водили „најкрвавију и гигантску“ борбу која представља „болну али поносну“ страницу италијанске војне историје,¹ што је утолико значајније што се 8. септембра 1943, на дан „највећег понижења и пропасти“ Италије, милионска италијанска армија „распршила као магла на сунцу“.²

Што се тиче извора за обраду историје дивизије „Гарибалди“, скренуо бих пажњу на то да се у сусједној Италији појавило више прилога, верзија и публикација који посредно или ис-

¹ Umberto Zaccone, *Guerra partigiana in Montenegro*, Edizioni de «Risorgimento», Torino, 1965, стр. 3.

² Mario Pacor, *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza*, Feltrinelli Editore, Milano 1968, стр. 270 и 280. Он наводи да је 8. IX 1943. на Балкану било око 670.000 италијанских војника. Више од 40.000 је погинуло, од којих 20 хиљада у борбама; око 40 хиљада се вратило у Италију; око 20 хиљада је ступило у службу Њемцима. Више од 150.000 је остало са партизанима, сакриво се или остало на раду. Око 420.000 војника је заробљено од њемачких окупатора и заглавило у њемачким заробљеничким и концентрационим логорима, у којима је умрло око 30.000 људи.

³ Изашло у Риму 1950. године као зборник сјећања учесника НО борбе, припадника разних италијанских партизанских формација у саставу НОВЈ.

кључиво освјетљавају ту дивизију и остале италијанске партизанске формације у Црној Гори. Тако, поред збирке сјећања учесника НО рата (*Fratelanza italo-jugoslava nella lotta di liberazione*),³ појавиле су се двије историје италијанског покрета отпора (*R. Battaglia* и *P. Secchi — F. Frassati*), те посебна студија о италијанском покрету отпора у иностранству (*Alfonso Bartolini*),⁴ потом опсежна и занимљива казивања у виду личног дневника, *Dott. Antonio Zuanassi-a*⁵ («*Dal fascio littorio alla camicia rossa*»), студија Марија Пагора „Италија и Балкан“, недавно објављени рад *Scotti-a* »*Ventimila caduti*«⁶ и дјело које комплексније обухвата дати проблем: *Umberto Zaccone*, »*Guerra partigiana in Montenegro*«.

Осим публикованог архивског материјала, у Војноисторијском институту се налази извјестан број досад неексплоатисаних и непубликованих докумената. Уз то, документација генерала Карла Равнича (најприје команданта 1. бригаде, касније дивизије „Гарибалди“), која се изгледа почиње објелодањивати, што показује рад *Zaccone-a*.⁷ Најзад, драгоцјене појединости у њемачкој архивској грађи (микрофилмована грађа из Вашингтона). — Све то пружа шире могућности да се историјски пут развоја италијанских партизанских формација потпуније освијетли и оцијени.

Чињеница да су италијанске партизанске јединице у Црној Гори биле бројно најјаче од свих сличних које су образоване изван Апенинског полуострва после 8. септембра 1943. могла би и сама по себи да буде повод за иступање на научном скупу који третира проблематику рата и револуције на црногорској територији. Утолико прије што је у досадашњим обрадама, у штампаним и периодичним, па и у важнијим публикацијама, било извјесних одступања од историјске истине по неким кључним питањима, као што су:

1) Када су под каквим условима прешле на страну НОВЈ дивизије „Венеција“ и „Тауринензе“ (од којих је између 27. XI и 2. XII 1943. створена партизанска дивизија „Гарибалди“ у саставу и под командом 2. ударног корпуса НОВЈ);

2) Укупно бројно стање поменутих дивизија на дан капитулације Италије, односно: а. с каквим снагама су Италијани ушли у НОВЈ; б. колико се италијанских војника добровољно придружило њемачким окупаторима и с њима наставило окупациону службу; в. колико је Италијана разоружано од стране њемачких трупа које су окупирале Црну Гору после 8. IX 1943:

3) Укупни губици италијанских војника — антихитлеровских бораца у времену од 9. IX 1943, првог дана слома Осовине,

⁴ Објављено у Падови 1965.

⁵ Публиковано у Brescia 1949.

⁶ Издање »*Feroedizioni*«, Milano 1971.

⁷ Генерал Равнич је аутору *Zaccone-у* ставио на увид и коришћење архиву дивизије „Гарибалди“ која се налази у његовом посједу.

до 8. III 1945, првог дана репатријације припадника дивизије „Гарибалди“;⁸

4. Када је и гдје започела борбена сарадња италијанских војника са НОВЈ (послије капитулације Италије).

За разлику од поједностављеног гледања на стварање дивизије „Гарибалди“ и на односе ове италијанске оружане формације са НОВЈ, требало би уочити чињеницу да је први операцијски циклус ове италијанске јединице ограничен с два датума-међаша:

— 9. IX 1943, када је за италијанске дивизије „Венеција“ и „Тауринензе“ настао период кидања веза с њемачким савезницима, и

— 20. X 1943, када је дивизија „Венеција“ евакуисала Беране и дефинитивно приступила НОВЈ, од када за италијанске војнике почиње нов, партизански живот и, сагласно директивама Штаба 2. корпуса, тече реорганизација њихових јединица у времену од 25. до 29. X 1943.

У првом периоду дивизија „Венеција“ ангажована је у борбама против њемачких окупатора, иступајући при томе као регуларна италијанска формација која дјелује према наређењима Врховне команде италијанске војске (радио-веза с италијанском командом у Бриндизију).⁹ С друге стране, команда Дивизије није прихватила наређење својих претпостављених инстанци (Команде 9. армије и Команде 14. армијског корпуса) који су захтијевали да се „Венеција“ са цјелокупним наоружањем преда Њемцима.¹⁰

Тај први операцијски циклус антихитлеровске борбе италијанских дивизија „Венеција“ и „Тауринензе“ почиње 9. IX 1943, када ту и тамо искрсавају окршаји између Италијана и Њемаца, који се одвијају мимо непосредне сарадње и помоћи јединица НОВЈ. То практично траје све до средине октобра 1943, прецизније: до 11. X 1943, када је од разбијене дивизије „Тауринензе“ створена 1. бригада дивизије „Тауринензе“ — названа „Аоста“, или, до 20. X 1943, када је дивизија „Венеција“ под притиском њемачких снага била принуђена да евакуише Беране и, заједно с јединицама 2. корпуса, започне своју историју као партизанска формација.¹¹

⁸ Писац Баролини наводи да је дивизија „Гарибалди“ у три наврата бродовима пребачена из Дубровника у Италију: 8, 12. и 15. марта 1945. (цит. дјело, стр. 317).

⁹ U. Zaccone, цит. дјело, стр. 17 (тамо се каже да је везиста дивизије „Венеција“ ухватио везу с командом у Бриндизију).

¹⁰ У том наређењу Команде 9. армије, које преноси Команда 14. корпуса и које је издато 12. IX 1943, тражи се и то да се у тој трагичној ситуацији морал трупа одржи „на највишем могућем нивоу“, додајући (командант армије — генерал Renzo Dalmazzo) да дисциплина мора бити одржана „максималном строгошћу“. Цит. дјело Zaccone-а, стр. 14.

¹¹ Тада, по Бартолинију, дивизија „Венеција“ завршава своју ратну историју „као регуларна војна јединица“ (цит. дјело, стр. 294).

Други операцијски циклус почиње 20. X и траје до 2. XII 1943, када је извршено обједињавање и реорганизација свих италијанских јединица и формирана италијанска партизанска дивизија „Гарибалди“

Трећи операцијски циклус почиње од 2. XII 1943. и траје до репатријације италијанских партизана, почетком марта 1945.

Очекујући капитулацију Италије (што је последице пада Мусолинија била тема дана), све заинтересоване стране вршиле су интензивне припреме како би од Италијана што више извукле.¹² Према благовремено разрађеном плану Ахсе (Achse), Њемци су кренули да окупирају Црну Гору и тамо смијене своје дојучерашње савезнике. Управо због тога што се сматрало да предстоји искрцавање савезничких трупа на црногорско приморје, Њемци су црногорској операцијској територији с правом придавали изузетан значај, што показује и оцјена начелника Оперативног штаба Врховне команде Вермахта генералпуковника Јодла, који је подвладио да је Балкан, као дио европске тврђаве, „одлучујућег значаја“ у војно-политичком и привредном погледу за даље вођење рата. Њемци су се, међутим, задржали у Црној Гори око посједања најважнијих мјеста и објеката много више него што су предвиђали — пуних 44 дана (док им је свега два дана било довољно да сломе отпор шест италијанских дивизија и уђу у Рим)!

Четници Драже Михаиловића такође су покушавали да заједно са Италијанима и ослонцем на њих обаве свој главни задатак: одрже области које су имали под својом контролом, спроведу мобилизацију, приволе Италијане да им без крвопролића положе оружје, „дефинитвно ликвидирају комунисте, њихове јатанке и симпатизере“ (како то стоји у меморандуму Захарија Остојића од 6. XII 1942. Врховној четничкој команди, који се односи на поступак у случају капитулације Италије из осовинског блока),¹³ и на тај начин спремно дочекају искрцавање савезника:

У данима капитулације Италије четници су оцјењивали: да се ради о „судбоносним и одлучујућим моментима“ (Баћовић), да је куцнуо час за мобилизацију по раније формулисаном „Упуту

¹² У једном од таквих летака НО покрета, поред осталог, стоји: „Италијански војници и официри, потомци славног националног хероја Гарибалдија! Ваша отаџбина је у опасности! Похрлите у помоћ вашој браћи у Италији, спасите своју домовину од пропасти! Ви немате шта да радите у Југославији, Ваши непријатељи су Њемци, који хоће да окупирају читаву Италију. Народ који хоће да живи слободно не смије да угушује ослободилачку борбу других народа. Вратите се у Италију и борите се заједно са италијанским народом за мир, за слободу и за спас Италије!... Живјела слободна и независна Италија! Живјела слободна и независна Југославија!... Живио савез италијанског народа са народима Југославије у борби против заједничког непријатеља — хитлеровске Њемачке!“ (Архив СКЈ, рег. бр. 5075 — IV 2—89).

¹³ Архив ВИИ, к. 12, 22/2.

број пет“, односно за организацију „преузимања власти“,¹⁴ с напоменом да би требало ступити у акцију „у даном моменту“,¹⁵ како је то захтијевао савезнички генерал Вилсон.¹⁶ Исто тако, четници су у својим повјерљивим материјалима истицали:

— да је морал њихових јединица тада био „сасвим срозан“ због познатих догађаја који су се са четницима одиграли током маја и јуна 1943 и

— да с мобилизацијом иде траљаво, јер се народ у Црној Гори „тешко може покренути у борбу против комуниста“, како је то 23. IX 1943.¹⁷ јављао својим претпостављенима истакнути четнички командант Бајо Станишић.

У ситуацији када су контакти и разговори званичних представника дивизије „Венеција“ и дивизије „Тауринензе“ са овлашћеним представницима народноослободилачког покрета у Црној Гори све очигледније утирали пут споразуму, четници су све нервозније реаговали,

— тражили су да се Беране, сједиште дивизије „Венеција“, брани „по сваку цијену“, а касније то исто и за Прибој („Прибој се мора одржати. Искористите Италијане за одбрану Прибоја!“);

— расло је неповјерење у италијанске војнике и штабове („Будно пазите на Талијане“, стајало је у једном документу. И даље: „Италијане нигдје не пуштајте саме у акцију. Талијани се добро држе само ако су уз нас. “! Не једном је упозоравано: „Италијанско оружје не смије пасти у руке комуниста“! Такође је дата директива да се Италијани не прихватају из њемачког или партизанског заробљеништва, „јер њих треба бранити а за борбу нијесу“!);

— покушавали су да смире све веће негодовање и у солственим редовима и међу становништвом, па је лансирана парола: „Не можемо да се боримо и са Италијанима и са Њемцима“!¹⁸

Вријеме од 25. VII 1943, пада Мусолинија, до 8. IX 1943, капитулације Италије, дакле пуних 45 дана, није било довољно да се изврше неопходне припреме за случај испадања Италије из осовинског блока. Док је њемачки фелдмаршал Кајтел још 30. VIII 1943. указивао својим подручним командама да је „најважнији задатак разбијање италијанске војске и то у најкраћем року“, дотле је италијанско врховно командовање необјашњиво споро реаговало, тако да „Промеморија број 2“ — директива за поступак у случају капитулације — није ни стигла у руке поје-

¹⁴ Исто, к. 160, 19/2. Четници су у својим интерним материјалима и пропаганди наглашавали да је искрцавање савезника на јадранску обалу „питање дана“ (исто, к. 180, 2/1).

¹⁵ Исто, к. 12, 1/4.

¹⁶ У поруци Вилсона стоји: „Очекујте наш знак за општи устанак“ (Архив VII, к. 1948, 26/1).

¹⁷ Исто, к. 134, 13/2.

¹⁸ Четници су, уз то, говорили: „Наша борба против Њемаца је у пуном замаху“ (АВИИ, к. 180, 21/1). Уједно су пласирали измишљотину да је утврђна „сарадња комуниста и усташа!“ (Исто, к. 57, 11/2).

диних виших команди. Тако, умјесто да се послје 25. јула врше орговарајуће припремне радње за дане који су се приближавали, италијански окупациони команданти изводе акције чишћења против партизанских снага на разним секторима. Проњемачки расположени италијански команданти издавали су чак наређења да војници дивизије »Фегара« ватром спријече покушај продора дјелова дивизије „Тауринензе“, који су настојали да се од правца Никшића дохвате јадранске обале ради пребацивања у Италију.

Због тога се и могло догодити да мале снаге Њемаца без метка уђу у значајно италијанско упориште Подгорицу (сада Титоград), гдје се налазило око 12.000 италијанских војника, с извесним бројем тенкова и с јаком артиљеријом разних калибара.

Руководство народноослободилачког покрета улагало је напоре да осујети планове и једних и других и да овлада ситуацијом у Црној Гори. Формиран је Други ударни корпус НОВЈ (2. пролетерска и 3. ударна дивизија) за дејства у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку.

Однос снага на дан капитулације Италије у Црној Гори:

Италијани су били најбројнији: четири дивизије („Венеција“, „Тауринензе“, „Емилија“ и „Ферара“), укупно од 40 до 50 хиљада људи; половина ових ефектива отпадала је на дивизије „Венеција“ и „Тауринензе“

Четници су имали неутврђен број војника, приближно до 3.000 људи, сврстаних у бригаде (2 беранске, 2 бјелопољске, по једна колашинска, андријевичка и пљеваљска, као и једна јуришна, те мање групе четника у разним крајевима);

Бројно стање бораца НОВ и ПОЈ (Никшићки и Зетски партизански одред, Ловћенски и Васојевићки ударни батаљон, дјелови 3. санџачке и 5. пролетерске бригаде, као и неколико самосталних чета — до 1.500) није пружало гаранције да се ситуација стави под потпуну контролу, све до доласка јединица 2. корпуса.

Њемачки окупатори су такође располагали незнатним снагама да би смирили „непокорне италијанске дивизије“. Они су, међутим, настојали да — снагама 118. ловачке дивизије са правца Нова Варош, Пријепоље, Пљевља, Жабљак, Шавник, 7. СС дивизије из Херцеговине и 297. пјешадијске дивизије из Албаније и са Косова и Метохије — заузму стратешке објекте на обали и у унутрашњости, спријече Италијане да се евакуишу морем у Италију и да их присиле на безусловну капитулацију.¹⁹

¹⁹ У „начелним директивама за поступак са војницима италијанске оружане силе и милиције“, које је издала њемачка Врховна команда оружане силе 15. IX 1943, подвлачи се: „Ко није са нама тај је противу нас и као такав се одводи у њемачко заробљеништво (без обзира што носи евентуално њемачка ратна одликовања)“. Затим се указује да се морају разликовати три врсте италијанских војника: „вјерни савезници“, који нијесу „вољни да пруже помоћ“ Њемцима, они који пружају отпор или су се прикључили њемачким непријатељима. АВИИ, к. 1, 12/2а.

Настала је својеврсна трка ко ће прије и потпуније овладати ситуацијом у Црној Гори.

Главни штаб НОВ за Црну Гору и Штаб 2. ударног корпуса НОВЈ предузели су низ мјера да би олакшали положај италијанских трупа и привукли их на страну НОВЈ. Њихова настојања отежавана су везама штабова италијанских јединица са четницима, који су, у духу директива Драже Михаиловића, улагали крајње напоре да се Италијани преведу на страну четника и, нарочито, да се домогну њиховог наоружања и опреме.

Готово са свим италијанским гарнизонима у Црној Гори, Боки и Санцаку ступило се у везу, посебно с дивизијама „Венеција“ и „Тауринензе“.²⁰ Међутим, везе и комбинације Италијана са четницима, њихова тежња да се пошто-пото дохвате јадранске обале и пребаце у Италију, имало је низ негативних посљедица: изгубљено је драгоцене вријеме и сами Италијани доведени су у веома тежак положај, више од других — дивизија „Тауринензе“ Умјесто да с јединицама НОВЈ образује заједнички фронт против Њемаца, она се — прецјењујући сопствене могућности и потцјењујући тешкоће на које ће наићи — сама упутила према Црквицама и Рисну, ближе обали, и тиме запала у готово безизлазан положај. У ситуацији која је нудила повољан излаз, макар и у посљедњем тренутку, 2. корпус је доставио команданту дивизије „Тауринензе“ писмо у коме га упозорава да је пребацивање у Италију нереално и да је најцјелисходније рјешење прикључење НОВЈ, чиме би се испунила обавеза према савезницима и војска спасла очите пропасти.

Изложена јаким бомбардовању с мора и из ваздуха, деморалисана, слабо вођена — дивизија „Тауринензе“ је под ударцима Њемаца, упркос мјестимично живаваг отпора, разбијена. Занимљиво је да су на разбијању „Тауринензе“ четници сарађивали с Њемцима, на тај начин што су им откривали локације италијанских батаљона и доводили њемачке трупе у те рејоне, вршећи уједно нападе на оне дјелове италијанских јединица који су се били пробали из обруча, па су их пљачкали, разоружавали и потом предавали Њемцима. Пета пролетерска бригада и друге јединице НОВЈ у Боки уложиле су крајем септембра и почетком октобра 1943. велике напоре и дале знатне жртве да би олакшале положај италијанске дивизије и њено извлачење испод уништавајућег удара хитлероваца, Ипак, остаје за историчара да констатује да су Италијани изгубили драгоцене вријеме у изузетно драматичној ситуацији, односно да су у рејону Црквица

²⁰ Главни штаб је на дан капитулације доставио писма командантима италијанских трупа у Подгорици (сада: Титогорад), Цетињу, Котору, Херцег-Новом, Беранама (сада: Иванград). АВИИ, к. 176, 1—4. Архив Института за изучавање радничког покрета Југославије, рег. бр. 18856 (нова рег.: 323) и рег. бр. 18859 (нова рег. 326),

бесциљно боравили неколико дана пресудних за судбину дивизије, за њено људство и наоружање.

И са командом дивизије „Венеција“ ишло је доста споро и тешко у погледу њеног преласка на страну НОВЈ. Штаб 2. корпуса доставио је 27. IX 1943. команданту дивизије позив — услове за сарадњу против Њемаца у осам тачака.²¹ И овдје, као и у свим другим случајевима, манифестована је жеља да се Италијанима помогне: „Ми смо јавили италијанским војницима да нећемо пуцати на њих, сем у случају ако они буду пуцали на нас“. Полазило се од једне значајне чињенице: „Расположење италијанских војника за нас је, и тај факат ће нам пуно користити било за постигнуће споразума, било за разоружање“, Међутим, подвлачио је Штаб 2. корпуса, иако „ми нијесмо дошли овдје да водимо борбу са италијанским јединицама, већ да разбијемо четничке банде и тиме створимо шире могућности нашој војсци за борбу против њемачких окупатора и осигурање ове територије“. он је био принуђен да 6. X 1943. стави до знања команданту дивизије „Венеција“ да ће према његовим јединицама, уколико не прекину сарадњу са четницима, „поступати као према непријатељској војсци“, па да би се избегло „непотребно пролијевање крви“ предлаже да пошаљу свог представника ради сређивања односа, а све „у циљу сарадње против Њемаца“. Тада се већ на страни НОВЈ налазио капетан Марио Рива, командант једног италијанског батаљона у Колашину — један од оних италијанских антифашиста који су врло заслужни за прелазак Италијана на страну црногорских борца за слободу.

Послије преговрања које је трајало неколико дана, а нарочито у току 9. и 10. X 1943, дивизија „Венеција“ је стала на страну НОВЈ.

Прва одлука дивизије „Тауринензе“ да се прикључи НОВЈ пала је вјероватно 19. септембра 1943, на шта је уследило писмо Блажа Јовановића који је у име Главног штаба НОВ за Црну Гору и Боку истог дана упутио команданту дивизије одговор пун охрабрења и спремности за прихват: „Поздрављамо Вашу одлуку о приступу нашој Народноослободилачкој војсци да заједнички водимо борбу противу њемачког фашизма — непријатеља Вашег и нашег народа. Ваша одлука у овом историјском часу у потпуности одговара интересима италијанског народа који је устао и води борбу противу њемачких фашистичких поробљивача.“²² Да би се олакшао прелаз Италијана на страну НОВЈ, у том писму Јовановића је предложено више конкретних предлога и дат низ обавјештења, почев од правца којим ће дивизија најлакше dospјети у рејон Никшића, гдје да се склони моторизација, како да се поступи с људством које је непоуздано и неспособно; осим тога, дивизији је упућена и једна јака партизанска чета за пу-

²¹ АВИИ, к. 391, 11/1.

²² Исто, к. 176, 4—1.

товође; упозорени су Италијани да се снабдију неопходним количинама хране и воде, пошто прелазе безводан и сиромашан терен, итд. Уосталом, тада су дјелови „Тауринензе“ већ били у редовима НОВЈ: у рејону Даниловграда (на Гостиљу и Радовчу) налазило се око 1.500 војника, код Никшића (у Горњем Пољу) око 400 војника и 6 официра, у Катунској нахији разоружано је око 40 италијанских војника; мање снаге су разоружане и на другим мјестима.

Главни штаб за Црну Гору упутио је 25. IX 1943. позив да се команда дивизије дефинитивно определијели, тј. да остане при одлуци да се прикључи НОВЈ и ставу „борбене сарадње против заједничког непријатеља“. Међутим, умјесто да се упути према слободној територији, ка Горњем Пољу — како је то уосталом у више наврата предлагано од стране представника НОВЈ — команда дивизије је пошла правцем који умало није довео до потпуног уништења дивизије. Италијани нијесу уважавали опасност од Њемаца који су се управо прибирали за одлучне ударце против њих. Први представници дивизије дошли су у Штаб 3. ударне дивизије 27, а потом 29. IX 1943. Тек што су мањи дјелови „Тауринензе“ били окренули у означеном правцу, Њемци су се окомили на дивизију, која је, иако деморалисана и изморена, ипак пружила оштар отпор. Али, иако је тих дана дивизија бројала око осам хиљада добро наоружаних људи, ипак је разбијена.

Од оних италијанских дјелова који су се пробили и које су прихватиле јединице НОВЈ, Главни штаб је 11. октобра 1943. образовао прву италијанску партизанску бригаду дивизије „Тауринензе“, а 19. октобра 1943. формирана је и друга партизанска бригада дивизије „Тауринензе“.²³ У вези с општом војно-политичком и економском ситуацијом у Санџаку, Штаб 2. корпуса је 16. XI 1943. наредио Штабу дивизије „Тауринензе“ да сасреди све своје јединице у захвате комуникације Пљевља — Тара — Жабљак, гдје је требало да образује своју базу и да се тамо Штаб најхитније пребаци.

Послије преговарања око преласка дивизије „Венеција“ на страну НОВЈ, пришло се војно-политичким и организационим мјерама у смислу прилагођавања те италијанске оружане формације за партизански начин ратовања. Бројно стање дивизије није познато, али највероватније је да се кретало око 11 хиљада људи. Штаб 2. корпуса саопштио је 23. X 1943. Врховном штабу да се дивизија „Венеција“ без два батаљона налази на страни НОВЈ. А сјутрадан, 24. X 1943, дао је подручним јединицама директиве и упутства у вези с формирањем дивизије „Венеција“, и то „у батаљоне и бригаде нашег типа“ Штабу италијанске дивизије препоручено је да од цјелокупног људства и расположивог рат-

²³ Први контакти, како пише Бартолини, између дивизија „Венеција“ и „Тауринензе“ успостављени су у Колашину 15. X 1943. Цит. дјело, стр. 299.

ног материјала образује извјестан број бригада, зависно од бројног стања дивизије и од потреба (које произилазе из нових услова борбе) да се створе лако-покретне јединице — попут батаљона и бригада НОВЈ. Исто тако, наглашено је да је тај рад „од велике важности и врло хитан“ и да се мора плански и одмах започети. И, заиста, може се рећи да је тај задатак обављен доста брзо, од 25. до 29. октобра 1943, када је у Операцијски дневник 2. корпуса уписано да је „завршено формирање партизанских бригада италијанске дивизије „Венеција“ и „Тауринензе““. Већ 26. октобра 1943. 1. бригада дивизије „Венеција“ била је у дејству — стављена је под команду Штаба 4. пролетерске бригаде и пребачена у рејон Мојковца.

У циљу што ефикасније употребе расположивих јединица и наоружања, Штаб 2. корпуса је 20. октобра 1943. наредио да се „Венеција“ што прије пребаци на одређену јој просторију (Мојковца — Шаховићи — Бијело Поље — Лубнице), да се обједини команда саобраћаја и команда везе, да се артиљерија подијели и употреби сходно захтјевима ситуације на фронту; даље, да Штаб дивизије издвоји „јединице за борбу“ од „јединица за позаднискe послове“, најзад, Штаб корпуса је објашњавао да се баш због потребе „потпуне реорганизације“ јединице дивизије „Венеција“ не могу ангажовати у „цјелокупном саставу“ Затим су услједила наређења да дивизија предузме покрет долином Лима, правцем Беране — Бијело Поље — Бродарево — Пријепоље — Прибој. А када су непријатељске снаге угрозиле Колашин, наређено је да пожуре за пребацивањем позадинских дјелова и установа ка Пљевљима, као и да из рејона Мојковца предузму најхитнију евакуацију материјала и опреме.

Штаб 2. корпуса је у погледу реорганизације дивизије „Венеција“ дао 24. октобра 1943. подробна упутства и наређења: створити извјестан број бригада од људства расположеног за борбу, а од ненаоружаног и неповјерљивог људства образовати радне батаљоне. Дат је такође формацијски састав дивизије и бригаде у њеном саставу, све у циљу да се новоформиране јединице оспособе за партизански начин ратовања. Наређењем од 16. новембра 1943. Штаб корпуса је одредио главну базу дивизије: Матаруге — Вруља — Шаховићи.

У тежњи да се италијанске оружане јединице потпуније прилагоде „нашој војно-политичкој организацији“ и „нашем начину борбе“, а „све у интересу самих италијанских војника и официра“, штаб корпуса је 27. новембра 1943. одлучио да формира италијанску партизанску дивизију „Гарибалди“ од јединица „Тауринензе“ и „Венеција“.²⁴ Одредио је и формацију те нове

²⁴ Бартолини истиче да је од 16.000 војника, колико их је било тада на располагању, само 5 хиљада ушло у новоформирану дивизију да се бори с пушком у руци, укључно артиљерци, инжењерци и др., док су остали ушли у 11 радних батаљона. Цит. дјело, стр. 304.

дивизије: Штаб, 1, 2. и 3. бригада, Болница дивизије, артиљерија (батерија брдских топова). Сва возила „Венеције“ и „Тауринензе“ стављају се под непосредну команду Штаба корпуса. Сва артиљерија дивизије „Венеција“ распоређује се по јединицама корпуса. Сувшино наоружање и муниција смјештају се у магацине за потребе свих јединица корпуса. Од свих италијанских пионира формира се Пионирски батаљон Штаба корпуса. Од људства које не улази у италијанске бригаде стварају се радни батаљони од 200 до 300 људи, при оперативним јединицама или при територијалним командама на ослобођеној територији. Италијанске бригаде, према наређењу Штаба корпуса, требало је да имају по око 1.300 људи. Прва бригада се образује од бораца и старјешина бригада дивизије „Тауринензе“, 2. и 3. бригада од људства дивизије „Венеција“.²⁵ Такође је наређено да се формирање нове италијанске дивизије заврши до 2. децембра 1943. године. Руководећи кадар дивизије сачињавали су: командант — генерал Oxilia,²⁶ замјеник команданта — генерал Vivalda,²⁷ начленик Штаба дивизије „Тауринензе“, политички комесар дивизије — Ристо Вулетих.

Штаб корпуса је дао подробна упутства штабовима 2. пролетерске и 3. ударне дивизије како да се спроведе реорганизација италијанских јединица и створи нова формација — дивизија „Гарибалди“ Убрзо је обавијештена и Врховна команда италијанских оружаних снага, па је отуда стигао одговор у коме се подвлачи да се треба одлучно борити у Југославији достојно заступати Италију.

Касније, у циљу боље унутршање организације и функционисања дивизије, Штаб корпуса је предузео низ мјера, као:

— Наредио је да се расформира 4. италијанска бригада (која је у међувремену, самоиницијативом Штаба дивизије „Гарибалди“, била формирана), како би се ојачале оне три бројно ослабљене бригаде;

— Да се при Штабу дивизије уведу одсједи: оперативни, обавјештајни, санитарски, одсјек за везу, интендантура и војни суд;

— Прецизиране су компетенције појединих органа дивизије;

— Укинута је „посилни“, а за курирску службу официри су могли узимати људство из курирске групе која је била образована при Штабу дивизије;

— По батаљонима и бригадама формирани су антифашистички одбори, чији су задаци били: да италијанске војнике вас-

²⁵ Командант 1. бригаде — Carlo Ravnich, 2. бригаде — Piero Marchisio, 3. бригаде — Cesare Piva, и 4. бригаде (која је образована иницијативом Команде дивизије) — Lionello Albertini. Бартолини, цит, дјело, стр. 304.

²⁶ Генерал Giovanni Battista Oxilia, дотадашњи командант дивизије „Венеција“.

²⁷ Генерал Lorenzo Vivalda, дотадашњи командант дивизије „Тауринензе“.

питавају у духу демократских традиција италијанског народа; да их упознају с антифашистичким покретима и струјама у матичној Италији и у свијету, као и са суштином борбе југословенских народа, те — посебно — да развијају солидарност између народа Југославије и италијанског народа; најзад да воде немилосрдну борбу против фашистичких остатака у италијанској војсци.²⁸

У извјештају политичког комесара 2. корпуса од 8. фебруара 1944. Врховном штабу истиче се, поред осталог, да су формирање дивизије „Гарибалди“ „диктовали војни и политички разлози“ и да се улажу максимални напори да се она „оспособи за борбу“ Што се исхране тиче, каже се у поменутом извјештају, „са њима поступамо као и са нашим војницима, али смо због великог броја Италијана доведени у економском погледу скоро у безизлазан положај“.

Врховни штаб НОВЈ интензивно је бринуо о дивизији „Гарибалди“, тражио извјештаје и слао директиве и упозорења, као:

— „Италијанима морате давати храну као и Вашим војницима. Не играјте се са судбином наше борбе“ — како то стоји у депеши од 2. децембра 1943;

— „Италијанима можете давати податке о непријатељу“ — каже се у депеши од 10. децембра 1943;

— „Тражићемо од савезника да пошаљу већу количину хране авионима за Италијане и вас. Јавите да ли је сигурно да спусте на Жабљак“ — пише у депеши од 11. XII 1943;

— „Може ли се у Беранама спустити авион са муницијом“ — гласи депеша од 16. децембра 1943;

— „Италијанске бригаде покрените. Најбоље је да их распоредите у ваше дивизије“ — налаже се у депеши од 16. јануара 1944.

Врховни штаб је упорно настојао да италијанске јединице оспособи за сложеније ратне задатке, али поступно, додјељујући им оне задатке које они могу извршити. Зато је он осуђивао све случајеве разоружавања и неповјерења које се испољавало код појединих штабова у ситуацијама када су се италијанске јединице неорганизовано повукле с положаја или када су падали у заробљеништво хитлероваца или четника. Из економских и оперативних разлога извршена је предислокација италијанских јединица, о чему је Врховни штаб 13. фебруара 1944. јавио 2. корпусу: „Упутите Кости и Морачи по једну италијанску наоружану

²⁸ То је дало позитивне резултате, што показује и мишљење Angela Giovannini-а, борца п. брдског дивизиона при 3. ударној дивизији НОВЈ, изнијето у листу „Одјек“, гдје — поред осталог — стоји: „Овдје сам видио много чега што нијесам видио у бившој војсци фашистичке Италије. Научио сам много ствари које ће ми служити цијелог живота као драгоцену искуство... Видио сам како може човек, кад има вољу и кад га сопствено срце води, да поднесе највеће напоре... Видио сам како партизани могу да гладују, а за то вријеме да пјевају. Остаће ми у сјећању увијек партизански начин борбе...“

бригаду и по један радни батаљон“, што је убрзо и реализовано, па је 2. бригада укључена у састав 17. а 3. бригада у састав 27. дивизије НОВЈ.

У настојањима да се пронађе најповољније рјешење за развој италијанских партизанских јединица, чак и у јесен 1944. године, практиковало се придавање мањих италијанских јединица искуснијим формацијама НОВЈ. Тако је сваком батаљону 3. дивизије НОВЈ додијељена по једна чета 1. италијанске бригаде, чиме се хтјело обезбиједити „боље снабдијевање и уопште пажња према овој јединици“, како то стоји у образложењу Штаба 3. ударне дивизије Штабу корпуса. Организационо неучвршћене и недовољно отпорне, италијанске јединице су штабовима НОВЈ наметале прилично бриге око њихове заштите пред настрпљивим непријатељем који је Италијане сматрао слабијом тачком у борбеном распореду корпуса и настојао да их растроји и уништи. Италијанске болнице су представљале посебан проблем; ради њих је понекад требало предузети дефанзивне радње. Наређењем Штаба корпуса од 2. маја 1944. године, 1. бригада је стављена под команду Штаба 3. дивизије, а 2. бригада (која се тада налазила у рејону Негобуђе) под команду Штаба 37. дивизије. Касније, почетком септембра 1944. године, 2. бригада је упућена у састав 29. херцеговачке дивизије, у рејону Гацка, и учествује у низу борби око Билеће, Требиња и Дубровника. У то вријеме 4. бригада (која је у међувремену поново формирана), налазила се у саставу Приморске оперативне групе.

У досадашњим обрадама учешћа италијанских војника на страни НОВЈ у Црној Гори било је омашки, непрецизности, једностраности, непотпуности, па и нетачности. Ситуација створена објављивањем капитулације Италије, на примјер, није реално приказана: ни у погледу процјене опасности којима су италијанске трупе биле изложене, нити у погледу односа снага у Југославији и у Црној Гори и расположења становништва; ни у погледу могућности спајања италијанских снага са савезничким армијама и безбједног репатрирања морем, нити у погледу могућности повезивања Италијана са снагама НОВЈ, и, ослонцем на њих, стварања јединственог антихитлеровског фронта за отпор њемачким трупама, који би могао бити веома ефикасан, с обзиром на обједињене људске и материјално-техничке капацитете. У радовима италијанских историчара говори се о „неизбјежној конфузији“ која је настала усљед изненађења и капитулантског понашања надлежних италијанских команди, потом о притиску на италијанске трупе од стране четника, с једне, и јединица НОВЈ, с друге стране. Умјесто отварања заједничког фронта против Њемца, одговорни фактори италијанске окупационе војске у Црној Гори, команда армије и корпуса, препоручују командантима дивизија да траже „часне услове“ за предају оружја Њемцима.

Док су се команде италијанских трупа колебале између предаје и отпора, Њемци су дејствовали смишљено и енергич-

но.²⁹ Они су сурово поступали против италијанских војника и официра који су им се супротставили септембра–октобра 1943, настојећи уједно свим расположивим средствима (лецима, убацивањем агената, пријетњама и обећањима да ће Италијанима гарантовати живот и репатријацију)³⁰ да италијанске трупе што брже и безболније уклоне с операцијске просторије.³¹ У Котору су извели „акцију одмазде“ против дивизије „Емилија“, гдје је средином септембра 1943. стријељано 7 официра,³² док је у Улцињу побијено неколико италијанских војника. Средином октобра 1943. ангажовали су знатне снаге за извођење „Операције Беране“.³³ 297. дивизију из Метохије и 118. дивизију с правца Подгорица — Андријевица, уз садејство око 7.000 војника 1. и 4. ловачког пука албанске квислиншке војске. Исход те операције није дао очекиване резултате, што илуструје њемачко сопствено признање: „Није могао бити нико заробљен, 3 војника дивизије „Венеција“ су стријељана. Није заплијењено ништа оружја ни опреме, нити је пронађено неко складиште“. У својој дневној заповијести, командант њемачког 21. брдског армијског корпуса, 26. октобра 1943, одао је ипак високо признање командама јединица које су учествовале у „Операцији Беране“ за постигнути успјех на „најтежем земљишту“.

У питању када је и гдје започела организована борбена сарадња јединица НОВЈ и италијанских дивизија у Црној Гори постоји упадљива разлика у гледањима на ову занимљиву историјску чињеницу: или се ствари приказују тако као да је она успостављена истог дана када је објављена капитулација Италије, или се пак спомиње 14. октобар 1943. као датум те сарадње НОВЈ — италијански партизани (када је наводно испољено прво садејство између италијанске војске и 1. далматинске бригаде).³⁴ Ни једно ни друго не би се могло прихватити из ових разлога:

1. Капетан Марио Рива са својом јединицом (из 83. пука дивизије „Венеција“) предао се 26. септембра 1943. приликом напада јединица НОВЈ на Колашин, и потом узео активног учешћа у одбрани ослобођеног Колашина од напада насртљивих четни-

²⁹ „Одлучна интервенција обезбиједила је успјех“ — каже се у њемачком сумарном извјештају о разоружавању и транспортовању Италијана из Албаније и Црне Горе. Затим се додаје: „Само је код 118. дивизије у Црној Гори дошло због непријатељског држања италијанских дивизија до промјене (вјероватно до капитулације, примј. Ј.В.), а касније у току заузимања Которског залива и до тешких, али успјешних борби“. АВИИ, Национални архив у Вашингтону, Микротека 315, 1979/702—5.

³⁰ Леци су били на италијанском језику (АВИИ, к. 67б, 16/8, 99/3, 29/8, 112/3, 104/4, 96/3).

³¹ Дневна заповијест 297. пјешадијске дивизије од 9. IX 1943. упозорава да би требало „рачунати на отпор“, мада се очекивало да ће генерал Dalmazzo, командант италијанске 9. армије, прићи Њемцима.

³² АВИИ, к. 8, 8—6а.

³³ „У Црној Гори је у току операција 2. оклопне армије с циљем да разбију дјелове једне италијанске дивизије која се ујединила са бандама“. АВИИ, Микротека, НАВНТ 501, 253/588.

³⁴ Bartolini, цит. дјело, стр. 291.

ка.³⁵ Тај датум би се могао узети као почетак организоване италијанско-црногорске антихитлеровске борбене сарадње;

2. Помоћ 5. пролетерске бригаде дивизији „Тауринензе“ у борбама које су вођене крајем септембра у ширем рејону Црквица, када је прихватила дјелове разбијене италијанске дивизије, такође је потврда тврдње да је сарадња НОВЈ — италијански партизани испољена крајем септембра 1943. (јер се садејство 5. бригаде дивизији „Тауринензе“ одиграло негдје приближно у исто вријеме када је та сарадња започела у рејону Колашина, с дјеловима дивизије „Венеција“).

Активно учешће извјесног броја италијанских војника, који су добровољно пришли партизанима одмах после капитулације Италије, наводи на закључак да је борбена сарадња с НОВЈ почела раније. Међутим, те епизоде — мада карактеристичне и од значаја — омрају се третирати као периферне у односу на главнине дивизија „Венеција“ и „Тауринензе“ Уосталом, ако би се то прихватило, онда би се могло с правом доказивати да сарадња италијанских антифашиста са црногорским партизанима није престајала од средине 1941. године, јер се међу јединицама НОВЈ у Црној Гори од тада надаље непрекидно налазио извјестан број бораца италијанске националности.

По питању која се тичу броја италијанских војника који су се налазили у Црној Гори и њихових губитака у периоду 8. септембар 1943 — 8. март 1945, уочавају се не мале разлике, како у укупним тако и у којединачним показатељима. Укупан број италијанских војника који су се борили против њемачких трупа у Црној Гори даје се на нивоу формацијских ефектива дивизија „Венеција“ и „Тауринензе“, — до 24.000 људи, како рачунају бројни учесници догађаја, писци мањих или већих радова посвећених дивизији „Гарибалди“, односно учешћу Италијана у борби против хитлероваца у Црној Гори. Изгледа да је најреалније узети да је било укупно око 18.000 италијанских војника из обје те дивизије, од којих је касније створена „Гарибалди“ (11.000 из дивизије „Венеција“ и око 7.000 из дивизије „Тауринензе“). Писац Засоне наводи збирни податак од 19.089 (18.000 војника, 346 подофицира и 743 официра).³⁶

Губици италијанских војника у Црној Гори од 8. септембра 1943. до 8. марта 1945. такође се веома различито и произвољно приказују. У јавним иступањима (на пригодним свечаностима, пропагандним плакатама, чланцима итд.) подвлачи се како је у Црној Гори у поманутом периоду страдало око 18.000 људи од укупно око 24.000 колико их се нашло, према казивањима поједи-

³⁵ О томе у Операцијском дневнику 2. ударног корпуса, под 26. IX 1943. стоји: „Упутили смо писмени позив Италијанима на предају и они су ову понуду прихватили, па је италијански командант (капетан Марио Рива, примј. Ј.В.) дошао у Штаб корпуса и саопштио предају гарнизона и одлуку за заједничку борбу против Њемаца“. АВИИ, к. 392, 32/1.

³⁶ U. Zaccone, цит. дјело, стр. 16.

наца, на подручју Црне Горе. То је неприхватљиво. Изгледа да су сљедећи подаци најприближнији историјским чињеницама:

— око 6.300 Италијана је пало у борбама, нестало и страдало од тифуса и других болештина;

— око 7.500 је репатрирано, и то: током 1943—1944. укупно око 4.000, а почетком марта 1945. организовано око 3.500 људи;

— око 4.100 Италијана пало је у њемачко заробљеништво и репатрирано после завршетка рата.

Према томе, италијански губици у Црној Гори у времену од 8. септембра 1943. до 8. марта 1945. износе нешто преко 6.000, или трећину укупног броја италијанских војника који су се нашли на страни НОВЈ у борбеним формацијама и у радним батаљонима.

Најпотпунију и вјероватно најприхватљивију верзију тих губитака дивизије „Гарибалди“ и уопште учесника те најугледније италијанске партизанске формације изван граница Италије дао је Umberto Zaccone у раду „Партизански рат у Црној Гори“. Он је ту, на примјер, навео и податак да су се укупно 743 официра 8. септембра 1943. налазила у дивизијама „Венеција“ и „Тауринензе“, с напоменом да је од тог броја остало са својим војницима до репатријације свега 166 официра (остали су репатрирани због болести — 169, заробљени од Немаца — 164, нестали — 118, погинули — 126).³⁷ Али, по њему утврђени укупан број припадника дивизија „Венеција“ и „Тауринензе“ (око 19.000 људи) не поклапа се с приказаним подацима о палим, умрлим, несталим, заробљеним, репатрираним, па је реалнија укупна бројка од око 18.000 људи.

Требало би имати у виду да су на страни Немаца добровољно ступила два комплетна батаљона: »Exille« и »Fenestrelle«, као и фашистички одреди из дивизија „Венеција“ и „Тауринензе“.

Било је опреза, понекад и повремено сумњи и неповјерења, чак су у извјесним случајевима спровођене истраге³⁸ да би се утврдили разлози неуспјеха и предавање већег броја италијанских војника непријатељу,³⁹ али — у крајњој линији, када се све сумира и ослободи секташког, преоштрог оцјењивања — могло би се тврдити:

— да су италијански саборци (иначе млађи људи, од 20 до 35 година старости) издржали све ратне тегобе, којима је обило-

³⁷ Исто.

³⁸ Тако се у борби код села Трпези, 23. I 1944, наводно предало непријатељу 30 италијанских војника и 3 официра, па је спроведена истрага којом је утврђено: „Што се тиче предаје Италијана истрагом нијесмо могли утврдити да су се ови Италијани предали намјерно, шта више има стварних података који говоре противно!“ Зборник докумената и података о НОР-у 1941—1945, том III, књ. 7, док. бр. 25 и 29.

³⁹ У једном извјештају 1. брдске дивизије од почетка децембра 1943. наводи се да је у рејону Пријепоља заробљено 777 италијанских војника и 6 официра. АВИИ, Микротекa, НАВНТ 313, 488/163.

вао партизански рат у Црној Гори, готово као и остали борци НОВЈ;

— да су у строју разним јединица НОВЈ: 2. пролетерске, 3. ударне,⁴⁰ 37. дивизије, Приморске оперативне групе,⁴¹ као и у 17, 27. и 29. дивизију НОВЈ, које су се бориле на подручју Црне Горе, као борци, артиљерци, извиђачи, везисти, ватрени пропагатори интернационалистичке солидарности и прјатељства између Италије и Југославије, оставили неизбрисиве трагове;

— да су се многи појединци показали као искрени и досљедни антифашисти, и као такви битно допринијели реализацији прогресивне мисије дивизије „Гарибалди“ у Црној Гори и Југославији. За то су добили похвале и признања, па и у виду одликовања за ратне заслуге (перко 300 италијанских војника — бораца НОВЈ добило је таква одликовања). Током 1964. у Риму су предата и висока одликовања за 1, 2. и 3. бригаду дивизије „Гарибалди“;

— да су веома бројни и веома рјечити примјери личног хероизма и самопријегора италијанских сабораца. Поред капетана Марија Риве, који је већ добро познат југословенској јавности,⁴² ваљало би поменути бар серију других имена из плејаде оних који су били први, прави амбасадори италијанског народа у Југославији: капетан Пиеро Заватаро, потпоручник — професор Гаetano Месина, бораца-сељак Нино Онофрио, поручник — капелан Каин Прадони, санитетски капетан — доцент медицинског факултета Густаво Силвани, артиљерац — месар Марио Агостино, борац — зидар Пиетро Боскарио, потпоручник — студент технике Марио Дуто, механичар — бомбаш Елио Винсон, каплар — земљорадник Ефисио Мађоре, наредник — механичар Марсилио Нинкери, капетан — адвокат Луиђи Ферарио и др.⁴³

⁴⁰ У саставу 3. ударне дивизије налазиле су се италијанске јединице готово читаво вријеме од формирања до репатријације. Тако, 1. II 1945. политички комесар 3. дивизије јавља о стању 1. италијанске бригаде, која је у то вријеме имала свега 655 бораца у четири батаљона: АВИИ, к. 257, 11/1.

⁴¹ Наредбом Штаба 2. ударног корпуса од 24. VIII 1944, преко Брезна и Велимља упућене су 2. и 4. бригада у састав Приморске оперативне групе. АВИИ, к. 395, 2/1.

⁴² Капетан Марио Рива погинуо је 18. X 1943. у борбама против њемачких окупатора.

⁴³ АВИИ, к. 400, 27/1—6.

Обични италијански војник — мада под перманентним дејством фашистичке пропаганде и стеге војне дисциплине — под утицајем револуционарних гигања у Црној Гори и Југославији, као и у матичној Италији, те промјенама на ратиштима другог свјетског рата, схватио је прикључење НОВЈ као свој антифашистички, национални и интернационалистички дуг према црногорском народу, као манифестацију оградаивања и осуде фашистичких злочина у Црној Гори,⁴⁴ као прилику да се прокрче путеви пријатељства и сарадње између сусједних земаља и народа,⁴⁵ чему су остали вјерни до данас у великој већини и на чему и даље раде⁴⁶ у складу са своим могућностима.

⁴⁴ Bartolini: да се збришу „тужне странице фашистичке агресије“, цит. дјело, стр. 362.

⁴⁵ „Овај рат који водимо је наш рат“, стајало је у листу „Логаре“ од 15. XII 1943. И, даље: „У Југославији ми бранимо нашу част као Италијани и као људи“.

⁴⁶ Тако, на примјер, доктор Giuseppe Grasso, у писму „Побједи“ (објављеном 16. VI 1963), каже: „Моје учешће у борби на југословенској земљи створило је од мене једног сасвим различитог човјека од оног који се искрцао у Котору са напуњеном пушком; могу слободно и без колебања потврдити да сам се родио у 19-тој години живота у једном од малих или великих центара црногорске земље“.